Прості цінності конституціоналізму

Всеволод Речицький

Розгляд «простих» цінностей конституціоналізму – свободи, ринку та соціальної динаміки – потребуватиме в деяких випадках покликань на постулати політичної науки; водночас, обговорювати всі політичні питання я волів би у правовому, нормативному аспекті. Тому наперед перепрошую в усіх, кому мій спосіб аґументації та загальний підхід до інтерпретацій політичних проблем видасться суперечливим чи непереконливим. Філософія конституційного права – це той сеґмент символічного простору, де спосіб опанування дійсности не обмежено рамками тільки юридичних уявлень. Із другого боку, конституційне право (як нормативна система) має бути складником судової практики, але суди не надто добре порядкують з ідеями, які не є «практичними». Отож конституційне право має безпосередній стосунок до практики, але також і до найскладніших аспектів політичної теорії.

Почну з особистого спогаду. Читаючи 1994 року «Кінець історії» Френсиса Фукуями, я звернув увагу на два авторові міркування: про приголомшливу для уяви складність проблем, посталих перед країнами колишнього совєтського блоку, і про те, що розквіт Сполучених Штатів Америки досягнуто завдяки їхній рішучості дотримуватися *етики ірраціонального*.

Гадаю, в обох випадках Фукуяма виявився доволі проникливим. Принаймні, із першим міркуванням постсовєтська Україна і, може, Росія через понад півтора десятка років мусять погодитися. Правоту Фукуями підтверджує, зокрема, той факт, що прогрес України за два десятиріччя її незалежного розвитку виявився несподівано скромним. Якщо керуватися стандартами ООН, то 78% населення України й далі живе за межею бідности. За рівнем запобігання корупції Україна посідає 134 місце зі 180, за простотою сплати податків – 181 із 183, за зручністю оформлення дозвільної документації на будівництво – 179 із 183 наявних рейтинґових позицій у світі[1]. Крім того, 2010 року Україна посіла передостаннє місце в Європі за рівнем добробуту своїх громадян. Річний прибуток українця в середньому становить десь 2,7 тисячі доларів США (для порівняння: у Польщі – 28,6, у Росії – 10, у Білорусі – 6 тисяч доларів на людину[2].) Тобто для України вихід із соціялізму виявився набагато важчим, ніж це обіцяли їй навіть найпесимістичніші прогнози.

Така наївність в очікуваннях і оцінках не могла не відбитися й на конституційному рівні: ухвалений 1996 року Основний закон незалежної України виявився так само еклектичним, популістським і «легковажним», як і тодішні настрої її політичної еліти. Що далі, то ліпше розуміємо: розробники Конституції пішли шляхом невдумливого копіювання наявних нормативних зразків. Експерти та законодавці або не усвідомлювали глибинного значення й мети запозичуваних норм та інститутів, або, розуміючи їхній зміст, не переймалися способом практичного їх застосування. Подеколи це спричиняло відверті курйози. Наприклад, Конституція 1996 року:

Світлина Д. Б. Кінга (www.flickr.com/photos/bootbearwdc/8904059 74)

Джеймс Ерл Фрейзер. Споглядання Юстиції.
Статуя біля будинку Верховного Суду США у Вашинтоні (фраґмент, 1935)

• плутається у поняттях *українська нація* та *Український народ* (Преамбула, ст. 11);

• закріплює відповідальність перед Богом *юридичної особи* – Верховної Ради України (Преамбула);

• визнає за найвищу *соціяльну* цінність *життя окремої людини* (частина перша ст. 3) – це, в умовах прямої дії конституційних норм (частина третя ст. 8 Конституції України), змушує суспільство і суд погодитися з відмовою солдата йти в бій навіть під час війни: все, що йому доведеться захищати в бою,– свобода, незалежність, територіяльна цілісність, суверенітет країни тощо,– важить, відповідно до Конституції, менше, ніж його життя;

• забороняє *будь-яке* насильство над дитиною (частина друга ст. 52) – це робить антиконституційними намагання батьків забрати дитину з дитячого майданчика всупереч її волі;

• звільняє українську державу від *будь-якої* ідеології (частина друга ст. 15).

Соціяльно-економічні права закріплено в Основному Законі як повномасштабні юридичні претензії, і це попри геть малий (за европейськими мірками) розмір державного бюджету. Складається враження, що Україна позиціонує себе як соціяльна та правова держава завдяки не так присутності, як відсутності у неї зрілої політичної та правової самосвідомости.

Основний Закон України 1996 року розробляли головно як центральний символ загального політико-правового декору – мало хто замислювався, чи можливо такі конституційні норми застосувати. Глибинного змісту Конституції український владний клас не розумів – це видно бодай із того, що він не усвідомлював політичну реформу 2004 року як зміну конституційного ладу (інакше хоч би хтось, окрім судді Федерального апеляційного суду США Богдана Футея, звернув увагу на те, що перехід України на нову форму правління необхідно, на підставі ст. 5 Конституції, затвердити референдумом).

Ба більше, в Україні не було і немає глибокого усвідомлення того, в чому полягає загальний зміст і функціональне призначення *органічного конституціоналізму* загалом. Ідеться в даному випадку не про окремі норми чи інститути, а про хибне визначення *головних цінностей*, *стратеґічної мети* Основного закону. Від більшости українських політиків і юристів на запитання про те, чим є у функціональному сенсі конституція та які її головні цінности, у кращому разі можна почути означення конституції з підручника совєтського державного права. Постсовєтська українська номенклатура певна, що конституція – це основний закон, який закріплює основи суспільного та державного ладу, передбачає права та свободи громадян, встановлює порядок формування державних органів і органів місцевого самоврядування, а також основи їхньої компетенції…

Насправді такий підхід хибний, як і совєтський конституціоналізм загалом. Стратеґічна помилка, яку він містить, тяжіє над усіма тими політиками та юристами, для яких лишається невиправданою й емоційно закритою етика розвинутого капіталізму. Тимчасом *зміст органічного конституціоналізму* просякнуто, передовсім, *духом прискорення соціяльної динаміки*.

У структурному сенсі це проявляється в тому, що будь-яка органічна конституція – це *головний нормативний чинник встановлення та підтримання горизонтальних (слабко-синусовидних) ринкових узаємин, ґарант свободи та недоторканности індивіда й громадянського суспільства загалом*, правовий засіб прискорення всіх соціяльних узаємодій. І лише по тому – інструкція для державного апарату, тобто засіб забезпечення стабільности державного ладу.

Очевидно, у сучасному світі існує лише два типологічних підходи у визначенні органічного конституційного дизайну: *американський* (із пріоритетом свободи) й *европейський* (із пріоритетом стабільности, що не заперечує свободи). Що ж до всього іншого, то це не більше ніж варіяція на одну із зазначених тем. Буває також, що конституціями називають документи, взагалі не орієнтовані на ринок і свободу. У цьому випадку йдеться не про конституцію, а про її зовнішню імітацію, оболонку.

Поділ органічного конституціоналізму на *американський* (свобода, яка детермінує демократію) та *европейський* (демократія, яка детермінує свободу) має в наш час не тільки теоретичне, але й практичне значення. Ясна річ, я кажу про те, що вважаю у даному випадку важливим сам, а не з позицій якогось універсального підходу.

Чому не є пріоритетним тандем: демократія та свобода – типове кліше европейського конституціоналізму? Гадаю, тому, що в глибинному сутнісному сенсі европейського конституціоналізму не існує. З погляду своєї внутрішньої логіки та головного призначення, органічний конституціоналізм – це свобода, яка передувала демократії: стан, за якого провідною є не демократія, а свобода. Універсальна свобода пропозиції та попиту створює ринок, у якому демократія є всього лише політичним сеґментом. Найважливішим у цій системі фундаментальних узаємин є те, що саме ринок, а не демократія уможливлює той якісний прорив у соціяльній динаміці, який ми пов'язуємо з органічним конституціоналізмом. Головна мета органічної конституції – не *що*, а *як*. Її надзавдання – не матеріяльної, а процесуальної відміни. Конституції функціонують тому, що активно діють люди й інститути. Така взаємодія осіб і інститутів здійснюється в органічному конституціоналізмі у найшвидший і найефективніший спосіб. Саме швидкість, принципово новий штиб узаємин між активно дійовими юридичними та фізичними особами – головне в конституціоналізмі. Він забезпечує правовий лад, за якого кожен має можливість вийти на горизонти ринку з тим, що він має, не питаючи дозволу в ієрархічних структурах політичної чи адміністративної влади.

При цьому не важить те, на боці попиту чи пропозиції дійовий суб'єкт перебуває. Головне тут – юридична рівність можливостей, прямий доступ до шансів і зваб, *максимальне спрощення та вкорочування* соціяльних трансакцій. Усе тут відбувається на цивільно-горизонтальному чи слабко-синусовидному

---

[1] www.pravda.com.ua/articles/2010/11/24/5606253/

[2] www.epravda.com.ua/news/2010/10/18/252448/

(в адміністративному сенсі) рівні. Владна ієрархія при цьому не скасовується, а ніби відступає на другий план. В органічному конституціоналізмі на «тіньові» перетворюються інститути влади, а не ринку. Простіше кажучи, якщо хтось винайшов комп'ютер, він може розвивати свій успіх далі, не чекаючи на санкції бюрократичних чи демократичних інститутів. Мало того, позаяк демократія сама є частиною ринку, уможливлюється істотне прискорення також і політичних процесів. Приміром, неймовірно швидке, з погляду історичної традиції, перетворення електрика з корабельні чи драматурга-постмодерніста на керівника сучасної європейської держави.

Сенс органічного конституціоналізму – це свобода та ринок, і цей союз в американському виконанні й сьогодні вражає уяву. Відвідавши вже в наші дні Сполучені Штати, Жан Бодріяр пише про американську свободу практично з таким самим захопленням, що і його аристократичний попередник Алексис де Токвіль у 1835 році. На думку Жана Бодріяра, європейці не є сучасними у питомому значенні цього слова. Бо не знають справжньої свободи – не тієї формальної свободи, що її вони намагаються стверджувати скрізь і в будь-який спосіб, а тієї конкретної, гнучкої, функціональної, активної свободи, яку можна спостерігати лише в американському суспільстві й у свідомості кожного з її членів.

Оця ремарка дозволяє емоційно підсилити той факт, що європейських конституційних стандартів насправді не існує. Натомість *можна говорити лише про європейський рівень конституціоналізму* – міру соціальної динаміки, ступінь ефективности людського капіталу, рівень індивідуальних викликів і реальність демократизму. Не виключено, що саме з огляду на ці властивості Михайло Грушевський намагався свого часу довести привабливість і придатність для України американського конституційного проєкту (див. його «Хто такі українці і чого вони хочуть»).

Дозволивши собі певне стилістичне спрощення, можна стверджувати, що *органічний конституціоналізм – це наслідок і обов'язкова умова будь-якого рафінованого капіталізму*. Та якщо це справді так, стає зрозумілішим, чому в органічному конституціоналізмі свобода передує демократії, а не є її продуктом. Адже в історичному сенсі свобода – це генетична умова народоправства. Справжня демократія може існувати лише в спільноті політично рівноправних і вільних суб'єктів. З іншого боку, демократія має можливість обмежити та навіть повністю знищити свободу. Тому *в органічному конституціоналізмі саме свобода, а не демократія – пріоритетний об'єкт охорони та захисту*.

Обходячи демократію вже на старті, свобода перетворюється на найвищий ідеал конституціоналізму саме тому, що кінцева його мета – максимально прискорити й спростити соціяльні взаємодії. У певному сенсі, органічний конституціоналізм – це «анти-право» чи втілена у праві неформальність. Його мета – не конкретний лад, а свобода та швидкість більшости міжособових і міжінституційних взаємообмінів. А ринок – це promoter прогресу, для якого свобода виступає як істинно критичний чинник. У підсумку, стратегію органічної конституції націлено на ринок без кордонів, соціяльну динаміку та прогрес. Своєю чергою, прогрес – це не зовсім те, що підпорядковано демократичним (парламентським) процедурам.

Світ, зауваживши якось Людвіґ Вітґенштайн, «рухається не по прямій, а по кривій, напрямок якої постійно змінюється». Саме тому гаслом органічного конституціоналізму є *жити, щоб жити*. Конституціоналізм не веде до якоїсь конкретної матеріяльної чи духовної мети, це взагалі не мета, а спосіб і засіб її досягнення.

Мірило людського успіху – прогрес, а демократії належить скромніша роль. Адже демократія працює як підсумок численних виборів більшости, а прогрес здійснюється під впливом складніших і різноманітніших чинників. Саме тому етика прогресу не збігається з етикою демократії й безпосередньо від неї не залежить. Крім того, демократія й органічний конституціоналізм не є нерозділними ще й тому, що демократія може гальмувати прогрес.

Прогрес втілює в собі вільний (спонтанний) політичний, економічний і культурний розвиток. Фактично це тотальний ринок, ефективність якого визначають кількість, темп і амплітуда більшости здійснюваних тут обмінів. Якщо головний ґарант ринку – органічна конституція, то головною метою конституції має стати забезпечення свободи як умови творчости та прогресу. Та якщо органічна конституція – це ґарант свободи, від якої безпосередньо залежить ринок і прогрес загалом, то остаточно логічним стає сприйняття конституціоналізму як верховенства безособових правил гри – права.

Позаяк двох з'явищ верховенства в одному символічному просторі бути не може, конституціоналізм або *мета-право* прагне підпорядкувати собі й демократію. У цьому сенсі *органічний конституціоналізм постає як верховенство вільної (ірраціональної) стратегії людського життя загалом*. А щодо засади законности як вимоги дотримання *синтетичних*, *штучно створених* правил, то вона – вкрай важливий принцип демократії, але не більше ніж один із атрибутів конституціоналізму. Тобто демократії в органічному конституціоналізмі відводиться відповідальне, але не найголовніше місце.

Поль Анрі Гольбах колись назвав конституцію вуздечкою для вождів і народів. Її фетиш – не демократія, а своєчасне розпізнання та визнання таланту. Власне, конституція – це карт-бланш меритократії, якщо говорити про політичний бік справи. А демократія породжує закони, які мають бути конституційними, тобто не зазіхати на свободу та ринок. А якщо таке зазіхання уможливлюється, настає криза або навіть смерть конституціоналізму.

Тобто органічний конституціоналізм передбачає передовсім повномасштабний ринок. Якими можуть бути результати його роботи, видно на прикладі сучасних Сполучених Штатів. Країна, населення якої становить десь 4% від чисельности людства, споживає понад половину з використовуваних людиною природних ресурсів, виробляє найбільший ВВП на планеті, здійснює 80–90% світових наукових відкриттів і має військовий бюджет, зіставний із сумарним військовим бюджетом решти держав світу. З 500 найкращих університетів світу 169 розташовано у США, і в науковому секторі Сполучених Штатів працює вчетверо більше наукових працівників, ніж у країнах Європейської спільноти разом.

Усе це показує, що органічний конституціоналізм як парадигма правового забезпечення тотального ринку посправжньому продуктивний. Навпаки, відсутність творчих досягнень й економічного прогресу вказують на хворобу чи відсутність органічного конституціоналізму. У підсумку, що б там не думала з цього приводу українська політична еліта, статистика свідчить про те, що український конституціоналізм дотепер не є органічним. Простіше кажучи, в ньому не міститься достатніх ґарантій свободи ринкових узаємин. Що ж до демократії, то їй в Україні нині мало що загрожує. А позаяк демократія втілює в собі лише політичний сегмент ринку, її самої недостатньо для загальнонаціонального прогресу.

Як утілення правової парадигми ринку, органічний конституціоналізм вимагає свободи творчости, втіленої у символічних формах науки, освіти та мистецтва. Коли держава досягає конституційної фази свого розвитку, творчість потрапляє в ній під надійний правовий захист. На практиці це може означати як застосування філософії Першої поправки в Конституції США, коли свобода творчого самовираження переміщується у передполітичний і перед-правовий простір, так і заборону цензури, доповнюваної невтручанням у *культурно чутливі зони* (Дейвід Істон) науки, літератури та мистецтва. До другого способу стимуляції творчости вдаються у країнах Західної Европи, Аргентині, Бразилії, ПАР тощо.

Що ж до України, то вона перебуває на початковій стадії засвоєння парадигми органічного конституціоналізму та наслідків, що з неї випливають. Зокрема, в Україні не усвідомленість та самосвідомості, провідниками яких стають інтелектуали». Зрушення у сфері культури, зокрема освіти і книгодрукування, що відбулися в XVI столітті, залучили ширше порівняно з ранішими часами коло освічених людей і підштовхнули процес націотворення.

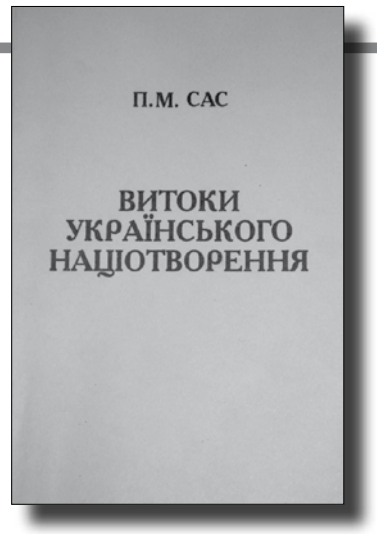

П. М. Сас
Витоки українського націотворення
Київ: Інститут історії України НАН України, 2010

Нова книжка історика Петра Саса цікава авторовою концепцією українського націотворення у ранній новий час. Тривале вивчання джерел уможливило для дослідника твердження про те, що активні процеси націотворення припали на перші десятиліття XVII століття. Спираючись у своїх міркуваннях на тлумачення нації, що його запропонував Ентоні Сміт, автор виводить власну дефініцію «нації», пристосовану до тогочасних реалій. Як і в попередніх своїх працях, Сас демонструє у цій книжці майстерність в опрацюванні архівних документів. «Витягаючи» з них нові факти, він розширює наші знання про націотворення (і не тільки) тієї доби.

Важливим теоретичним внеском Петра Саса в українську історіографію стало окреслення ролі в націотворенні інтелектуалів, бо «виникнення передумов для переходу етносу у стадію націотворення передбачає наявність певних якісних змін у духовній культурі, світогляді, світосприДослідник подав «козацьку» візію історії українського націотворення, хоча проаналізував також інші можливі чинники формування протонаціональної свідомости. Оскільки, згідно з «боярською» теорією Сергія Леп'явка, саме бояри Середнього Подніпров'я, які не змогли ввійти до упривілейованого стану, внесли елементи шляхетської свідомости в українське козацтво, то Сасову працю логічно доповнила би «шляхетська» візія націотворення в перспективі всього раннього нового часу. Як переконують праці з цієї тематики, таке бачення висуває на переднє тло українських магнатів і шляхту після Люблінської унії 1569 року та шляхту й Православну Церкву за часів митрополита Петра Могили. Авторова концепція виграла б, якби Сас залучив нову працю Ентоні Сміта «Культурні основи націй» (2008; український переклад 2009 року). Згідно зі Смітом, культурні ресурси «націотворення» (на більшість із яких указує Сас) були чинні протягом усієї історії людства. Період, що його дослідив Петро Сас, за Смітовою концепцією, збігається з розвитком саме «ієрархічних» націй (ідеться про спільноти, які у своїй основі мали ієрархію як вид публічної культури). Цікавим під таким кутом зору є поглиблене дослідження компонентів української «протонації» після Люблінської унії 1569 року, що базувалася на політичній культурі Речі Посполитої, православній вірі та руській культурі в широкому розумінні цього поняття.

Василь Кононенко

Книгарня «Наукова думка» 01001, м.Київ, вул. Грушевського, 4 тел.: (044) 278-06-96

люють достатньо глибоко той проблематичний вплив, що його справляє на творчість демократія. Порівняно нещодавно тут покінчили з тоталітаризмом, а тому загрозу національному прогресові наївно вбачають не в демократії й у вузькості творчого простору, а в авторитаризмі та диктатурі.

Демократія, стверджують класичні джерела, – це правління народу, народом і в інтересах народу… Фридрих Енгельс із цього приводу зауважив, що успіх демократії залежить від якости демосу як її головного суб'єкта. Зокрема, заведено вважати, що демократія як правління *розділених* людей не становить небезпеки для свободи. Очевидно, *автономна особистість* Дейвіда Рисмана – це теж ідеальний суб'єкт для демократії. З іншого боку, органічна схильність до екзистенціяльної позиції – не наймасовіша з людських якостей. Автономія, писав Ричард Рорті, «не є чимось таким, що всі людські істоти мають у глибині себе і що суспільство може вивільнити, припинити чи зрепресувати. Вона є чимось, чого сподіваються досягнути деякі окремі люди і чого насправді досягає лише мало хто».

У США щорічно проводиться приблизно 50 тисяч місцевих референдумів, і це приголомшливий приклад демократії. Та чи може так часто апелювати до референдумів Україна? Національні референдуми популярні в консервативній Швейцарії, проте в інших країнах ставляться до них стриманіше. Народи, які продемонстрували свою здатність голосувати за харизматичних диктаторів, менше ймуть віру демократії, ніж інші. З іншого боку, реальне функціонування демократичних інститутів спокусливе, бо у більшості випадків воно ефективне. І все-таки, перш ніж повноцінно експлуатувати демократію, постсовєтські країни мають відтворити повноцінний ринок, захистити власність і виховати автономну особистість.

Зокрема, в Україні важко залучити населення до по-справжньому продуктивної демократії, не визнавши перед тим повномасштабної власности на землю. Людина, якій не дозволено вільно продавати/купувати землю чи придбавати зброю, не є повноцінним суб'єктом демократії. Люди, які не мають власности, почуття гідности та відповідальности, схильні не до демократії, а до популізму. Такий тип особистости не тільки індиферентний, але й небезпечний для прогресу.

Отже, якщо Україна прагне органічного конституціоналізму, то починати потрібно з рішучого посилення ґарантій прав власника та земельної реформи. Ясна річ, існує й альтернатива: це стан, у якому Україна перебуває тепер. Одначе він не влаштовує народ так само, як і національну еліту. З другого боку, народ не може створити нову конституцію, а еліта це зробити може й зобов'язана. Звісно, розроблення нового закону буде виправданим лише тоді, коли у свідомості еліт відбудеться відповідна зміна пріоритетів.

Конституція США вивела в 1791 році свободу самовираження індивіда за межі політичного та правового постору, що відповідало природі речей і здоровому глуздові. Сьогодні ми знаємо, що символічна реальність творчости – пластична[3]. Крім того, годі уявити собі ефективне функціонування держави, яка табує власні політичні та правові дебати. Влада і право не можуть і не повинні контролювати творчу свободу, бо від її наявности безпосередньо залежить їхня власна успішність.

На жаль, люди навчилися і тут вдаватися до численних хитрощів і вивертів. Зокрема, ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 року містить у собі дванадцять можливих обмежень для свободи самовираження індивіда, які свого часу ввійшли до ст. 34 Конституції України. Український законодавець щиро переконаний у тому, що регламентація свободи творчого самовираження в країні цілком відповідає європейським стандартам. Насправді це далеко не так.

По-перше, в Україні не застосовується трискладовий тест, відповідно до якого обмеження свободи самовираження може відбуватися лише на підставі закону й у випадках, коли це точно відповідає легітимній меті та є необхідним у демократичному суспільстві. По-друге, в Україні не передбачено окремого конституційного права на доступ до офіційних документів, що дозволило б тримати національну бюрократію в рамках. У повномасштабному вигляді таке право існує лише в США та країнах Європейської спільноти. По-третє, в Україні відсутня конституційна норма про те, що передбачені Конституцією обмеження свободи слова не можуть бути застосовані у царині науки, літератури та мистецтва. Проте таку норму введено в Хартію засадничих прав Спільноти (2005) і відтворено в багатьох органічних конституціях її членів.

Україна запровадила конституційну заборону цензури у 1996 році та закріпила її розгорнуте визначення у поправках до Закону «Про інформацію». Згодом урядовим наказом було створено «Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі», яка заходилася виконувати de facto цензурні функції у царині літератури та візуального мистецтва. Одне з досягнень у її діяльності – заборона на доступ до «Моєї боротьби» Адольфа Гітлера; одиноким очікуваним наслідком такого рішення стане менша рафінованість українських студентів. (Принагідно згадується спостереження Александра Кожева щодо совєтського мистецтва, яке, мовляв, доволі схоже на французьке мистецтво XVIII століття, адаптоване до інтелектуальних потреб дванадцятилітньої дитини.) Присутність у складі цього «Нацкоммору» справжнього інтелектуала – директора Інституту філософії НАН України Мирослава Поповича – якнайвиразніше засвідчує реально інфантильний стан конституційної свідомости в Україні. 9 грудня 2010 року «комісію» нарешті зліквідовано указом президента України.

Український конституціоналізм дотепер не знає поняття академічної свободи, в Європі відомої вже від Середніх віків. У США Верховний Суд визначив академічну свободу як право університетів самостійно вирішувати, хто може бути в них студентом, викладачем, професором, а також чого і як варто навчати в університетських стінах. Подібно тлумачить академічну свободу органічний конституціоналізм країн Західної Европи. З академічної свободи, своєю чергою, випливає заборона для поліції заходити на територію університетських кампусів. А от у холах Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» міліціонер із ґумовим кийком зробився звичною деталлю інтер'єру.

Кажучи про стан творчости й інтелектуальної свободи на постсовєтському просторі, корисно згадати також відому засторогу Джона Стюарта Міла: «Те, що сьогодні так небагато людей мають сміливість бути екс-

---

[3] Головна особливість символізації як прийому абстрагування в науці, освіті та мистецтві полягає в тому, що вона дає оперувати з об'єктами предметно-фізичної реальности за законами уяви, а не за фізичними (природними) законами. Іншими словами, у просторі творчої свободи матеріяльні об'єкти та природні явища звільнюються від своєї фізичної закріпаченості та зв'язаности. Це дає підстави припустити, що головна функція символічної реальности – розм'якшення «реальної реальности», надання їй пластичних, рідинних властивостей. Докладніше див.: Всеволод Речицкий, *Символическая реальность и право*, Львов: ВНТЛ-Классика, 2007, с. 97.

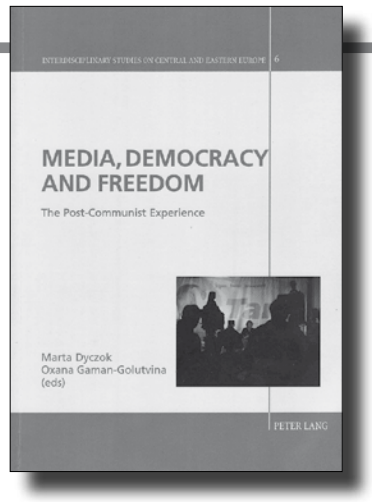

Media, Democracy and Freedom The Post-Communist Experience

Edited. by Marta Dyczok and Oxana Gaman-Golutvina

Bern: Peter Lang, 2009

Збірка статтей за редакції Марти Дичок і Оксани Ґаман-Ґолутвіної є, здається, першим оглядом еволюції способу функціювання та суспільної ролі масмедій у різних посткомуністичних країнах. Автори зосереджуються на ролі медій і медійників у процесі посткомуністичної політичної та економічної трансформації, торкаючися різних аспектів їхнього функціювання: зміни форм власности й механізмів господарювання, стосунків із владою та сприйняття серед авдиторії, суспільної (без) відповідальности та (браку) професійної солідарности журналістів тощо. Майже всі тексти присвячено країнам колишнього СРСР, та й одинокий виняток – стаття Роберта Остина про Албанію – малює картину намагань політиків так чи інак контролювати медії, не надто відмінну від того, що зацікавлений медійною проблематикою український читач знає з вітчизняного досвіду. Більше відрізняється оповідь Інти Брикше про Латвію, головно через зосередження на проблемах поєднання свободи медій із їхньою суспільною відповідальністю, до усвідомлення важливости якого ми ще мусимо дорости.

Кілька статтей вирізняються тим, що стосуються не тільки медій, або навіть зовсім не медій, як-от насичений результатами соціологічних досліджень текст Бориса Дубіна про російське ставлення до інших країн та пошук «особливого шляху». Описані в різних статтях історії досить подібні між собою й до нашої, хоч більшість із них присвячено лише одній країні, тож порівняння подібностей і відмінностей та їх зумовлености особливостями політичних режимів чи економічних ситуацій у книжці, на жаль, майже немає. Єдину спробу такого порівняння зробив Вікен Четерян, аналізуючи роль медій у «кольорових революціях» та подальшій еволюції сербського, грузинського, українського й киргизького суспільств. На жаль, розширення масштабів дослідження обернулося неувагою до специфіки порівнюваних країн. Вказуючи пореволюційну втрату критичного запалу журналістів та переважне продовження за нових режимів старого типу стосунків медій і влади, Четерян не говорить про важливу відмінність між, скажімо, посиленням урядового контролю над медіями в Грузії та радикальною опозиційністю частини українських медій до режиму Ющенка, що за умов реального (хоч і неефективного) поділу влади мусив ту опозиційність терпіти.

Ще однією прикрою для українського читача рисою книжки є відсутність повноцінної статті про нашу країну: якщо Білорусі присвячено аж два тексти, то про Україну йдеться лише в одній секції огляду Марти Дичок, де авторка радше ставить питання, ніж відповідає на них. Проте українським журналістам, науковцям та іншим зацікавленим читачам варто познайомитися з аналізом ситуації в інших країнах, доля яких склалася інакше, ніж – поки що – наша. Особливо цікавими є тексти про ті країни, шляхів яких ми могли б чи ще можемо повторити. Вже згадувана стаття про Латвію привертає увагу до проблем, із якими ми могли зіткнутися, якби 1991-го чи 2004-го безповоротно вибрали демократію – чи зіткнемося, коли (після Януковича?) таки виберемо. Стаття Тамари Берекашвілі про Грузію розповідає про ситуацію, в якій українські медії могли б опинитися, якби – як багато хто бажав – Ющенко був рішучішим, зокрема й до чорнителів-журналістів з усяких там «Сегодня». Нарешті, розповідь Маші Ліпман про путінську Росію показує перспективу, до якої Україна прямує під проводом Януковича: індустріяльно медії розвиваються, а інституційно занепадають, грошей у власників і навіть журналістів стає більше, а відповідальности й сумлінности – менше. Власне, обидва процеси в Україні відбуваються вже тривалий час, на що мають звернути увагу дослідники не тільки «постпомаранчевого» обмеження свободи медій, а й «помаранчевої» (недо)свободи.

В.К.

центричними – головна небезпека нашого часу». Академічна свобода – це тонка матерія, їй загрожує все, що не здатне примиритися з творчим індивідуальним началом. Мало того, навіть *ідеологію розумности*, як говорив Кенет Майноуг, варто вважати перешкодою на шляху всього, що є спонтанним, несамовитим, нестримним, безкорисливим і героїчним, – одне слово, *ірраціональним*.

Сполучені Штати, писав Фукуяма, досягли успіху завдяки дотриманню етики ірраціонального, з чого випливає імператив захисту всього непередбачуваного та спонтанного. Цей імператив важливий і тому, що демократія має не так творчий, як селективний дар. Як відзначав свого часу Джовані Сарторі, демократія вміє лише вибирати зі створеного раніше. Це стосується біотехнології такою самою мірою, як і способу зав'язувати краватку. Якщо демократії не передує творчість і ринок, її перспективи стають неприйнятно вузькими. Громадяни сучасної України формально вільні, проте їхньому прогресові перешкоджає вузькість політичного ринку. Що ж до ринку неполітичного, то тут вони можуть вибирати лише з того, що вироблено по-справжньому творчо орієнтованими країнами.

Цікаво, що розпочата в XX столітті Верховним Судом США боротьба за громадянські права – це прямий наслідок конституційного захисту свободи транспортних перевезень. Потугу виконавчої влади американської держави було сконцентровано тоді на забезпечення належного виконання ринкових правил. І це логічно, бо саме президент США зобов'язаний (каже його конституційна присяга) «скільки стане сили, підтримувати, охороняти та захищати» біблію вільного ринку – Конституцію Сполучених Штатів.

Захист ринку в об'єднаній Європі забезпечують республіканізм, недоторканність власности, невтручання у творчість, а також принцип вільного пересування людей, товарів, послуг і капіталу. Такі норми закріплено як на міжнародному, так і на конституційному рівнях. А особливості окремих країн виявляються у *мірі* стимулювання ринкових узаємин. Що ж до перехідних суспільств, то в них усвідомлення імперативів органічного конституціоналізму відбувається повільно та непросто. Бо, як писав Джон Фавлз, можна порівняно легко навчити людей розуміти складне, але набагато важче навчити їх розуміти просте. □

Балада про вікно

Олександр Ірванець

Я йшов по столиці нічною порою.
Сплелись блискавиці над Кия горою,
І вихор метався в небесній безодні,
І я почувався страшенно самотнім.

Та раптом мені засіяло воно –
На Банковій у кабінеті вікно!
І я зрозумів: у буремний цей час
Він там! І Він думає зараз про нас!

Коли Він у виборах участь узяв,
Почути з нас кожного Він обіцяв.
Якщо ж він усіх нас почути не зможе,
Йому Хорошковський у цім допоможе.

Він відає чаяння й біди народні,
Покращує наше життя вже сьогодні,
Довіривши часточку праці важкої
Миколці Азарову й Васі Цушкові.

І радісно й тепло зробилось мені,
Коли я побачив те світло в вікні!

Вікно президентської Адміністрації!
Твій теплий квадрат зберігатиму в серці я!
Бо знаю, що у найбуремніший час
Він думає там про нас. І – за нас.

Білоруський Тяньаньмень

Андрей Динько

Ніколи на президентських виборах у Білорусі не було так багато кандидатів, як 19 грудня – десять. Та в день виборів вісім із них опинилося за ґратами.

У Мінську – «Масакра»

Під час виборчої кампанії у кінотеатрах Мінська з аншлагом пройшла «Масакра». Ні за совєтів, ані десять років тому такого не можна було уявити: білоруський фільм жахів! Ба більше – його дія відбувається після антиросійського повстання 1863 року.

Попередній фільм Андрея Кудзінєнка у Білорусі заборонили. Цього разу Кудзінєнка запросила лукашенківська кіностудія, і він отримав на зйомки два мільйони доларів.

Білорусь вельми змінилася за п'ятнадцять років. Попри диктатуру, а дехто каже: завдяки їй.

Білоруська економіка у цей період зростала вдвічі швидше, ніж в Україні. Це китайська чи, радше, сінґапурська модель. Лукашенко певен, що вона найбільше відповідає менталітетові білорусів. І геополітичній ситуації теж.

Не всі з ним згодні. Виникло паралельне суспільство – феномен у країні, де за СССР було лише кілька самотніх дисидентів. Рок-музика, самвидав, дискусійні клуби – все це буяє.

Зони свободи всередині самого режиму більшають.

Щоб осідлати хвилю, Лукашенко був ладний перехопити в опозиції доречну крамольне гасло «За свободу!». «У країні буде закорінено принцип: дозволено все, що прямо не заборонено», – написав він у короткій версії своєї програми. Практика показує, що в нього дуже своєрідне розуміння свободи.

Світлина Юлії Дарашкевич / Наша Ніва

Мінськ, Площа Незалежности, 20 грудня 2010 року

«Зміцнити націю» і «Збагатіти»

Йдучи на свій четвертий термін, Лукашенко обіцяв добробут, економіку first і наближення до европейських стандартів. Гуд бай, Лєніне! Гуд бай, СССР! Надалі жодних мрій про «відновлення великої країни». Програма Лукашенка ставить завдання популістські, але реальні. «Білорусь має ввійти до числа перших 50 країн світу з найвищим індексом розвитку людського потенціялу», – пише Лукашенко. «Зміцнити націю» і «Збагатіти» – два перших пункти у розділі «Наші головні цілі». Щоправда, під зміцненням нації йдеться лише про те, що «дітей має бути більше. Кожна родина, де є четверо й більше дітей, коштом держави отримає квартиру». Одначе термінологія змінилася. Що ж до збагачення, то тут усе по-справжньому. «Набуде розвитку приватна власність», – запевняє Лукашенко. Той самий Лукашенко, який десять років тому називав підприємців «вошивими блохами», а лад у країні – «ринковим соціялізмом».

«За спрощенням ведення бізнесу Білорусь увійшла до четвірки провідних реформаторів у світі», – з гордістю заявляє Лукашенко нині. Він обіцяє розвиток інформаційних технологій: «У нас з'явиться повноцінна електронна влада. Всі базові послуги (від реєстрації автомобіля до оплати рахунків) можна буде здійснювати через інтернет». Він замахується навіть на судову реформу: «Буде сформовано суд присяжних і завершено роботу з гуманізації законодавства».

НЕП по-лукашенківськи

Лукашенко 1.0 вірив, що завоює російський трон. Лукашенко 2.0 мав головною метою зірвати кольорову революцію. Лукашенко 3.0 хотів потрапити до топ-30 світу за business friendly. Він робить це із тією самою енергією, з якою раніше садив до в'язниць першу ґенерацію білоруських бізнесменів.

Лукашенко, природжений популіст, не може не йти за громадською думкою. А відновлення СССР 1995 року хотіло 70% населення, нині – заледве 10%. Утричі менше, ніж в Україні. Причина? Ніколи білоруси не жили так добре, як у незалежній Білорусі. Дали ефект ринкові реформи 90-х.

«Ми збудували свою державу», – ось перший пункт у розділі програми «Що зроблено». «Продовжимо розбудову незалежної, самобутньої Білорусі. Ми не вибираємо між Сходом і Заходом і не маємо наміру бути чиїмось придатком», – пише він у розділі «Що ми зробимо».

«До 2015 року рівень життя у Білорусі наблизиться до европейського», – обіцяє він.

Лукашенко більше не батько Сталін. Він батько окремої нації. В обмін на економічну свободу Лукашенко вимагає лише одного: не чіпайте моєї влади.

Він боїться Росії

Десять років тому Білорусь була найбільш проросійською з країн колишнього СССР. Сьогодні це вже не так. Тому кліше, нібито жодна політика Заходу щодо Білорусі: ні політика ізоляції, ні політика залучання, – не мала успіху – це помилка. Навпаки, Захід виявляв і твердість, і гнучкість потрібною мірою, у потрібний час.

З білоруської переклав за рукописом Віталій Пономарьов.